

**УКРАЇНСЬКА МОВА
З МЕТОДИКОЮ НАВЧАННЯ
В ПОЧАТКОВИХ КЛАСАХ**

Інтегрований курс

Видання 3-є, перероблене

За загальною редакцією А.П. Кانیщенко, Г.О. Ткачук

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Тернопіль
Навчальна книга – Богдан

ББК 74.268.1Укр.Я73
У45

Автори:

- А.П. Канищенко* — професор кафедри мови та методики викладання
НПУ ім. М.П. Драгоманова;
Г.О. Ткачук — кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри
мови та методики навчання в початковій школі Хмельницької
гуманітарно-педагогічної академії;
Г.О. Дорош — кандидат філологічних наук, доцент кафедри мови та методики на-
вчання в початковій школі Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії;
Л.П. Петрюк, Т.Д. Орлик, Н.А. Ружицька — викладачі кафедри мови та методики
навчання в початковій школі Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

Рецензенти:

- І.О. Козачук* — професор кафедри філологічних дисциплін
НПУ ім. М.П. Драгоманова;
О.В. Гузар — кандидат філологічних наук, доцент, зав. кафедри рідної мови та
методики її викладання Тернопільського державного педагогічного університету;
Г.В. Семеренко — професор, завідувач кафедри мови та методики її викладання
у початковій школі НПУ ім. М.П. Драгоманова

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Лист № 14/18-Г-2352 від 26.12.2007 р.)*

У45 **Українська мова з методикою навчання в початкових класах:** Інте-
грований курс/Загальна редакція А.П. Канищенко, Г.О. Ткачук/
Вид. 3-тє, переробл. — Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2021. — 264 с.

ISBN 978-966-10-7204-5

Даний посібник адресовано викладачам вищих навчальних закладів,
майбутнім учителям, вихователям груп продовженого дня, батькам, які
мають бажання поглиблено вивчати мову зі своїми дітьми.

ББК 74.286.1Укр.Я73

*Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина цього видання не може бути відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу автора чи видавництва*

ISBN 978-966-10-7204-5

© Навчальна книга — Богдан,
майнові права, 2021

Передмова

Реалізація вимог модульно-розвивального навчання потребує докорінної перебудови не тільки соціальної позиції викладача ВНЗ, учителя й учня, а й переорієнтації складових освітньої системи: мети, завдання, змісту, форми, технологій, методів, засобів, спрямованих на позитивний кінцевий результат у роботі над кожною темою виучуваного розділу мови у педагогічних ВНЗ та в початковій школі. За нових умов підготовки спеціаліста початкової ланки освіти потрібно мати й підручники, в яких виклад матеріалу з сучасної української мови здійснювався б з орієнтацією на його професійну підготовку.

Готуючи фахівця початкової школи у ВНЗ на стаціонарній формі навчання протягом 5 чи 6 років і на заочній упродовж 1,5 та 2,5 років, потрібно якомога глибше опрацювати саме той *матеріал* з української літературної мови, який *вивчається на уроках рідної мови у початкових класах за діючими підручниками*.

Формування готовності майбутнього вчителя початкових класів (студентів педагогічних навчальних закладів різних рівнів акредитації) до роботи з молодшими школярами — процес складний і довготривалий.

Потрібно сформуванати *творчого вчителя*, який навчив би дітей набуті знання з усіх предметів “одягати” в мовну оболонку так, щоб мова служила засобом висловлювання особистих думок, стала виявом власної свідомості.

Щоб успішно розвивати мовлення молодших школярів, майбутньому вчителеві потрібно самому за роки здобуття професійної освіти не лише поповнити теоретичні відомості з мови, а й за новітніми технологіями навчання оволодіти тими вміннями й навичками, які в майбутньому мають опанувати під їхнім керівництвом учні початкової школи. Тому курс української мови та методики її навчання в початковій школі доцільно вивчати у такому тісному поєднанні, щоб кожна виучувана тема була детально засвоєна не тільки в теоретичному й практичному аспектах, а й на технологічному і методичному рівнях.

З цією метою, як показує практика, потрібно дати можливість кожному студенту на заняттях самостійно поновити знання і побути в ролі учителя-класовода. Крім того, майбутні вчителі мають отримати психологічну підготовку до роботи з дітьми, попередньо

перевіривши насамперед свої знання, уміння й навички, а також професійні здібності щодо опрацювання кожної теми з рідної мови в початкових класах.

Перспективно вбачаючи себе в ролі вчителя з необхідними знаннями й уміннями, знаючи та розуміючи, чого треба навчити дітей, як їх навчати, чому так, а не інакше, кожен майбутній учитель досить серйозно готуватиме себе до роботи з дітьми початкової ланки освіти за інноваційними технологіями вивчення рідної мови.

Рубрики в підручнику подано під такими умовними позначками:

— Пам'ятайте!

— Поновіть знання.

— Закріпіть знання практично.

— За вимогами програми початкової школи.

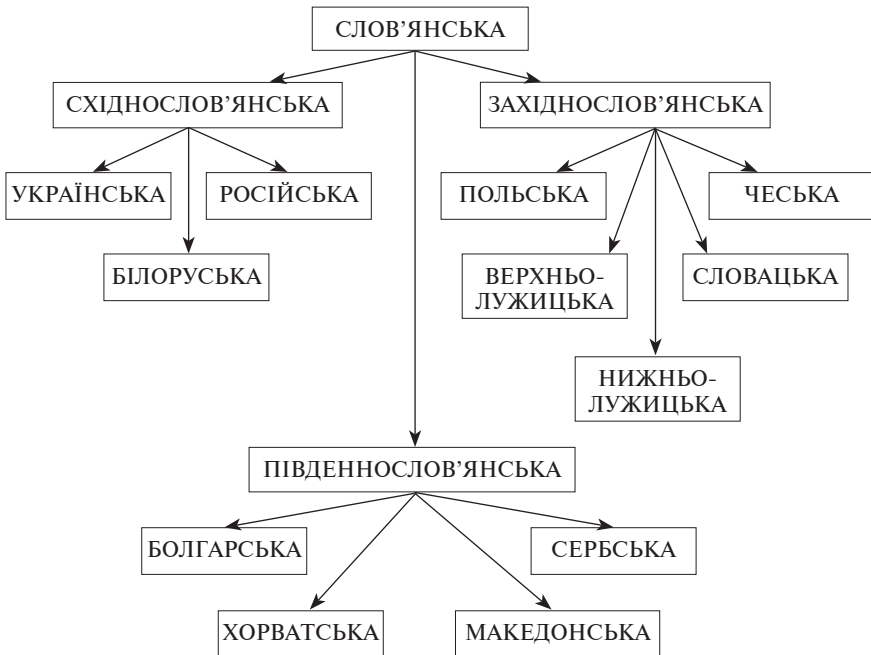
— Ви — учитель.

МОВА І МОВЛЕННЯ

МІСЦЕ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ СЕРЕД ІНШИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

Українська мова належить до слов'янської групи мов, яка за ознаками та ступенем структурної близькості поділяється на три підгрупи:

Примітка. На земній кулі функціонує близько 6 тисяч мов. Споріднені мови об'єднуються в сім'ї. Українська мова належить до індоєвропейської сім'ї, яка налічує 7 груп живих мов і 2 мертві (латинську та старослов'янську). Мовою-предком усіх слов'янських мов була праслов'янська (спільнослов'янська мова), яка сформувалась на основі одного з праіндоєвропейських діалектів.

ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Першим ґрунтовним дослідженням щодо часу формування української мови була праця П.Г. Житецького “Очерк звуковой истории малорусского наречия” (1876 р.). Питання формування мов східнослов'янської групи розглядається в працях І.І. Срезневського, П.О. Лавровського, М.П. Погодіна, М.О. Максимовича, О.О. Потебні, П.Г. Житецького, О.І. Соболевського, О.О. Шахматова, І.С. Свенціцького, М.С. Трубецького, О.М. Селіщева, А.Ю. Кримського, Б.М. Ляпунова, Р.І. Аванесова, Л.А. Булаховського, В.М. Русанівського, Г.П. Півторака та ін.

Щодо зародження й розвитку української мови, то все більше прихильників завойовує історично вірогідна концепція, яка полягає в тому, що безпосереднім джерелом розвитку української мови, як і інших слов'янських мов, виступає праслов'янська мова, розпад якої почався у XII ст. У становленні української мови виділяють такі періоди:

- 1) протоукраїнська мова (VII — XI ст.);
- 2) староукраїнська (XI — XIV ст.);
- 3) середньоукраїнська (XIV — поч. XVIII ст.);
- 4) нова українська мова (поч. XVIII ст. — до нашого часу).

Автором цієї концепції є відомий мовознавець Ю.В. Шевельов, який заперечував концепцію східнослов'янської прамови і розвинув теорію перегруповання діалектних груп.

Національні мови формувались двома шляхами:

- 1) завдяки тривалому розвитку й наступній консолідації діалектів (так сформувалась українська мова);
- 2) завдяки схрещенню і змішуванню різних мов (англійська, французька та ін.).

За Ю.В. Шевельовим, після розпаду праслов'янської мови у східних слов'ян сформувалося п'ять діалектів:

- 1) новгородсько-тверський;
- 2) полоцько-смоленський;
- 3) муромсько-рязанський;
- 4) киево-поліський;
- 5) галицько-подільський.

Саме ці діалекти слугували утворенню трьох східнослов'янських мов. В основі української мови лежать галицько-подільські говірки у синтезі з південною частиною киево-поліських.

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА ЯК УНОРМОВАНА ФОРМА ЗАГАЛЬНОНАРОДНОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МОВИ

Літературна мова — унормована мова суспільного спілкування, зафіксована в усній і писемній практиці, одна з форм національної мови, що існує поряд з іншими її формами — діалектами, просторіччям.

Головні ознаки літературної мови: наддіалектний характер, поліфункціональність, стабільні літературні норми в лексиці, вимові, граматиці, функціонально-стильова розгалуженість.

Однією з найважливіших ознак літературної мови є наявність норм: орфоепічних (вимова), орфографічних (правопис), лексичних (вживання слів), словотвірних (творення слів), граматичних (вживання форм слів, побудова речень), стилістичних (використання мовних засобів відповідно до стилю), пунктуаційних (вживання розділових знаків). Дотримання мовних норм є обов'язковим для всіх її носіїв. Українська літературна мова сформувалась на основі середньонадніпрянських говорів.

І. КОТЛЯРЕВСЬКИЙ — ЗАЧИНАТЕЛЬ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ. РОЛЬ Т. ШЕВЧЕНКА В РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

У 1798 р. Іван Котляревський “випустив” у світ свою “Енеїду”, написану живою народною українською мовою. У ній зафіксовано близько 7000 слів.

Активними учасниками процесу творення української літературної мови на народній основі були Г. Квітка-Основ'яненко, А. Метлинський, Л. Боровиковський, Є. Гребінка. Пошук шляхів розвитку української літературної мови завершився у творчості Т. Шевченка. Саме він увів до мовної практики абстрактну лексику — новотвори, церковнослов'янізми, інтернаціоналізми. Звертаючись до біблійних та античних сюжетів, поет використовував назви країн, міст, річок, імена людей, богів тощо.

Завдяки Тарасові Шевченку українська мова постала перед світом як одна з розвинених літературних мов. Він відшліфував орфоепічні й граматичні норми, поєднав різнотипні стильові засоби в єдину чітку мовностилістичну систему.

Творчість Лесі Українки, Івана Франка, Михайла Коцюбинського піднесла українську мову на вищий рівень, збагатила її словниковий склад, удосконалила засоби виразності.

Українська мова має територіальні різновиди усного мовлення — діалекти. Є три наріччя: північне, південно-східне і південно-західне. Кожне з них поділяється на говірки. Північне має три групи говірок: східнополіські, середньополіські та західнополіські. Південно-східне наріччя поділяється на середньонаддніпрянські, слобожанські та степові говірки. Південно-західне наріччя має у своєму складі: подільські, волинські, наддніпрянські, буковинсько-покутські, гуцульські, бойківські, надсянські, лемківські, а також середньозакарпатські говірки.

Представники різних говірок без труднощів розуміють один одного. Цьому сприяють школа, преса, книги, радіо, телебачення.

Сьогодні українська літературна мова є державною. Проте жона з мов народів, які живуть в Україні, має право на забезпечення її розвитку.

* * *

• Мова — це наша національна ознака, в мові наша культура, ступінь нашої свідомості. Мова — це форма нашого життя, життя культурного і національного, це душа кожної національності, її святості, її найцінніший скарб... І поки житиме мова — житиме й народ як національність. Не стане мови — не стане національності, вона розпорохиться поміж дужчим народом (*І. Огієнко*).

• Без поваги, без любові до рідного слова не може бути ні всебічної вихованості, ні духовної культури... Мовна культура — це живодайний корінь культури... (*В. Сухомлинський*).

• Ти постаєш в ясній обнові,
як пісня линеш, рідне слово,
ти наше диво калинове,
кохана материнська мово!

Д. Білоус

• Мово рідна, слово рідне,
хто вас забуває,
той у грудях не серденько,
тільки камінь має.

С. Воробкевич

Мовлення — явище часткове, індивідуальне. Воно визначається віком людини, її освітою, професією, середовищем, в якому вона

живе. Кожен має свої мовленнєві звички, по-своєму вживає різні засоби мови. Мовлення буває усним і писемним. Усне мовлення реалізується в інтонації, мімікою, адресується іншим особам, слугує засобом комунікації.

Мова і мовлення є новим розділом у початковому шкільному курсі української мови. Його мета полягає в тому, щоб роботу над учнівським мовленням органічно ввести до структури їхньої навчальної діяльності на уроці. Для цього потрібно дати учням елементарні відомості про усне й писемне мовлення, сформувати у них комунікативні уміння, достатні для побудови власних висловлювань, уміння орієнтуватися в умовах спілкування, планувати своє мовлення, контролювати правильність сказаного, усувати припущені помилки та дотримуватись правил етики мовного спілкування.

Усне мовлення:	Писемне мовлення:
<ul style="list-style-type: none"> — сприймається слухом; — мовленнєві органи перебувають у діяльності; — жести, міміка використовуються як додатковий засіб до слів; — інтонаційно виразне 	<ul style="list-style-type: none"> — сприймається зором; — у діяльності перебувають руки, пальці, зоровий аналізатор; — для побудови речень, текстів використовуються ті самі слова, що і в усному мовленні

В усному мовленні:

- слова потрібно говорити чітко;
- виділяти більшою силою голосу частини речення, які є відповіддю на поставлене запитання, тобто слова, що в даній ситуації є найважливішими, найпотрібнішими для висловлення думки;
- завершувати речення як граматично, так і логічно;
- не повторювати одних і тих самих слів, не підмінювати їх надмірним жестикулюванням.

Володіти **писемним мовленням** — означає правильно, точно, каліграфічно і без помилок оформляти свої або чийсь думки на письмі. Охайний, розбірливий почерк — це вияв поваги до того, хто буде читати написане вами.

ЗАГАЛЬНІ ПРАВИЛА КУЛЬТУРИ МОВЛЕННЯ Й ЕТИКИ МОВНОГО СПІЛКУВАННЯ

- Висловлювання повинні бути правильними, точними, виразними, чіткими.
- Добирайте потрібні для вираження думки слова, вміло будуйте з них речення і пов'яуйте між собою.
- Правильно наголошуйте слова.
- В усному мовленні не заміняйте слова жестами, мімікою, вигуками.
- Виразно промовляйте слова, вміло користуйтеся інтонацією в усному мовленні, а в писемному — розділовими знаками.
- У спілкуванні з іншими людьми вживайте слова ввічливості. Добирайте їх залежно від того, кому вони адресовані (товаришам, батькам, учителям, знайомим чи незнайомим людям).
- У розмові вмійте вислухати співбесідника до кінця. Не перебивайте його без потреби. Якщо є така необхідність, попросіть вибачення.

1. Прочитайте пояснення значення даних слів. Наведіть приклади для переконливого доведення цього пояснення.

Спілкуватися — мати взаємні стосунки, ділові й групові зв'язки між людьми, розмовляти, вести розмову. Наприклад, ...

Говорити — висловлювати думки усно, повідомляти про щось; володіти мовою, вміти користуватися її усною формою; засвідчувати, вказувати на що-небудь. Наприклад, ...

2. Поясніть зміст наведених прислів'їв і приказок.

1. Багато говорити, а мало слухати.
2. Говорить п'яте через десяте.
3. Без солі й хліба худа бесіда.
4. Не довго думав, а розумно сказав.
5. Слово — не горобець: вилетить — не спіймаєш.

3. Яку підготовчу бесіду проведете з дітьми, готуючи їх до усного обговорення теми: “Кожна голова має свій розум”?

Продумавши план бесіди, запишіть її, використовуючи загальні правила культури мовлення та знання про спільні й відмінні риси усного та писемного мовлення.

Використовуючи опорну групу лексики та питання, напишіть самостійно твір на задану тему.

Іменники	Прикметники	Дієслова	Питання
<i>Голова</i>	<i>мудра</i>	<i>вирішує</i>	<i>що? коли?</i>
<i>Розум</i>	<i>ясний</i>	<i>примушує</i>	<i>кого? до чого?</i>
<i>Справа</i>	<i>улюблена</i>	<i>вабить</i>	<i>кого? як?</i>
<i>Друг</i>	<i>надійний</i>	<i>допомагає</i>	<i>кому? коли?</i>
<i>Учитель</i>	<i>справжній</i>	<i>підтримує</i>	<i>кого? що? як?</i>

4. Однією з важливих ознак культури усного мовлення є правильне (нормативне) наголошування слів.

Пересвідчитись у своїх власних знаннях і вміннях досить легко. Для цього потрібно лише правильно розставити наголоси у поданих словах. Потренуйтеся у правильному вимовлянні цих слів, а свої знання перевірте за словником.

шофер	чисельник	цебро	ознака
шкода	черпати	цебер	предмет
щавель	Черемош	цвісти	завдання
новий	черговий	виразно	запитання
листопад	чотирнадцять	посередині	добуток

5. Вам доведеться вчити дітей мовленнєвому етикету. Укладіть для цього “Правила мовленнєвої поведінки”, доповнивши подані рубрики можливими варіантами.

- Слова-звертання:
Дорогий друже! ...
- Слова-вітання та прощання:
Добридень! ... До побачення! ...
- Слова-побажання:
Бажаю щастя! ...
- Слова-запрошення та прохання:
Дозвольте запросити Вас ...
- Слова згоди та підтвердження:
Саме так. Обов'язково ...

6. Слова-заперечення та відмови:

Думаю, я не зможу. Нізащо ...

7. Слова подяки й вибачення:

Вибачте, я не хотів ...

Що більше ви знаєте, то багатше ваше мовлення, бо у вашому лексичному запасі багато слів, за допомогою яких можна так висловити свою думку, що кожна дитина все зрозуміє і запам'ятає.

6. Повчіться читати вірш з логічно наголошеними словами. Як ви поясните дітям виділені слова?

Є в нас люба спільна мати
для дідуся і маляти,
то — безсмертна Батьківщина,
всім нам рідна Україна.
Є в нас **віщий** мудрий знак —
стародавній наш **родак**,
між усіх своя **одміна**.
Божий карб на видноті,
тож несе його Вкраїна
у короні й на щиті.
Іменитий, величавий,
означає герб держави.
Іменитий і простий,
сяє **тризуб** золотий.
Є священний диво-птах
в синьо-жовтих кольорах;
нас ніколи не покине,
хоч летить на всіх вітрах.
Він веде вперед вождя,
він — присяга, він — суддя.
Бачить нас крізь **мури-стіни**
і — питає, чи козак ...
Онде прапор України —
честі нашої маяк.

О. Палійчук

7. Прочитайте уважно прислів'я на тему “Слово”. Поміркуйте, в яких життєвих ситуаціях можна було б з їх допомогою ввічливо дати співрозмовнику пораду, зупинити в емоційно напруженій розмові, висловити незадоволення. Запишіть одну з розповідей, складених вами самостійно.

1. Слово до слова — складається мова.
2. Мудре слово — добрий друг у біді.
3. Добре слово — золотий ключ.
4. Щире слово, добре діло душу й серце обігріли.
5. Умій сказати, умій і змовчати.
6. Лагідним словом і камінь розтопиш.
7. Будь господарем свого слова.
8. Гостре словечко коле сердечко.
9. Добрим словом мур проб'єш, а лихим — у двері не ввійдеш.
10. Погане слово краще проковтнути, ніж промовити.
11. Слово інколи пече дужче за вогонь.

8. Прочитайте і подумайте, що треба зробити, щоб написане стало добре зрозумілим. Спробуйте відредагувати текст.

Віта й Людочка принесли з парку пораненого горобчика жовторотенький ще молодюсінький ледве пир'ячком обріс чи він сам випав із гнізда чи може мати-горобчиха й тато-горобчик учили своїх діток літати а це горобенятко зачепилося за гострий сучечок і роздерло собі пахву під крильцем хто його знає тільки підлетіти воно вже не могло сиділо й плакало під кленом як немовлятко а ціла зграйка дорослих горобчиків над ним пурхала й розпачливо кричала-верещала наче горобчики питали один одного що нам робити що нам робити ой горе ой горе (*М. Шумило “Пам'ятливий горобчик”*).

9. Прочитайте текст. Потренуйтеся передавати голосом почуття вдячності за допомогою слів, якими володіють виховані люди.

СІДАЙТЕ, БУДЬ ЛАСКА!

“Гур-гур-гур!” — весело гуркотів автобус.

Сергійко сидів у м'якому кріслі і пильно розглядав малюнки в новенькій “Азбуці”.

“До школи! До школи!” — виспівував мотор. Аж ось і зупинка. Двері розчинилися, й до салону зайшла тігонька.

— Сідайте, будь ласка, — підхопився Сергійко.

— Велике тобі спасибі, — сказала тітонька й опустила ся на звільнене місце.

На сусідній вулиці автобус знову зупинився. Зайшла старенька бабуся. В одній руці — білий вузлик, у другій — палиця.

— Сідайте, бабуню, — підвелася тітонька.

— Дякую, — сказала бабуся й, полегшено зітхнувши, сіла.

А Сергійкові стало так приємно, ніби це він поступився бабусі місцем.

Тим часом автобус поїхав далі.

Сергійко мав уже виходити, як до салону, міцно тримаючись за мамину руку, увійшла зовсім маленька дівчинка.

— Ходи сюди та сідай, моє ластів'ятко, — сказала бабуся.

А дівчинка ще й говорити не вміє. Блимає оченятами й мовчки усміхається.

— Спасибі вам, бабусю! — сказала за дівчинку її мама.

Сергійкові здалося, що це і йому подякували. Вийшов він з автобуса. Помахав усім пасажиром рукою. А автобус: “Гур-гур-гур! На все тобі краще, Сергійку!” (В. Струтинський).

10. Прочитайте прислів'я про навчання. Оберіть для себе те, яке найбільше до вподоби, і напишіть за його змістом оповідання зі словами ввічливості та ввічливими звертаннями.

1. Наука для людей, як сонце для життя.
2. Наука і труд добрий плід дають.
3. Учи іншого — і сам помудрішаєш.
4. Добре того вчити, хто хоче все знати.
5. Чого в молодості навчишся, то на старість як знайдеш.
6. Учений іде, а неук слідом спотикається.
7. Незнайко на печі сидить, а знайко по дорозі біжить.
8. Розуму чоловік учиться цілий вік.
9. Наука в ліс не веде, а з лісу виводить.
10. Мудрим ніхто не вродився, а навчився.
11. Навчання — найкраще багатство.
12. Шануй учителя, як рідного батька.

Внесення до програми для початкових класів цього розділу дає змогу розглядати основні мовні одиниці (речення, слово в його лексичному й граматичному значеннях, звуки

Кінець безкоштовного уривку.
Щоби читати далі, придбайте,
будь ласка, повну версію
КНИГИ.